

<https://doi.org/10.62837/2026.5.164>

AYTƏN HƏSƏNOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-4073-8854>

ayten.hesenova@mail.ru

QƏBƏLƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR XÜLASƏ

Qəbələ bölgəsinin şivələri Azərbaycan dilinin dialektoloji baxımından maraqlı tədqiqat sahələrindən biridir. Bu şivələrdə sintaktik əlaqələr ədəbi dildəki quruluşdan qismən fərqlənsə də, ümumi qaydalara uyğun şəkildə formalaşır. Əsas sintaktik əlaqə növləri – uzlaşma, idarə və yanaşma – Qəbələ şivəsində də müşahidə olunur. Lakin bəzi cümlə üzvlərinin ifadəsində yerli leksik və morfoloji xüsusiyyətlər bu əlaqə növlərinin reallaşma tərzində fərqliliklər yaradır.

Məsələn, uzlaşma əlaqəsində sifət və isim arasında cins, hal, təklik-çoxluq baxımından uyğunluq qorunur, lakin fonetik xüsusiyyətlər dəyişə bilər. İdarə əlaqəsi zamanı feilin tələb etdiyi hal formaları ədəbi dillə paralel olsa da, bəzi hallarda hal şəkilçilərinin ixtisarı və ya dəyişməsi müşahidə olunur. Yanaşma əlaqəsində isə sözlərin sərbəst yanaşı durması ilə qurulan birləşmələrdə danışiq dili üslubu, ahəng və vurğu ön plana çıxır.

Açar sözlər: Söz, şivə, sintaktik əlaqə, isim, feil.

AYTAN HASANOVA

SYNTACTIC RELATIONSHIPS IN GABALA DIALECTS

SUMMARY

The dialects of the Gabala region are one of the interesting areas of research in the dialectology of the Azerbaijani language. Although the syntactic relations in these dialects differ slightly from the structure of the literary language, they are formed in accordance with general rules. The main types of syntactic relations – agreement, government, and juxtaposition – are also observed in the Gabala dialect. However, in the expression of some sentence elements, local lexical and morphological features create differences in the way these types of syntactic relations are realized. For example, in the agreement relation, concord between the adjective and the noun is maintained in terms of gender, case, and number, but phonetic features may vary. Although the case forms required by the verb in the governance relation are generally parallel to the literary language, in some cases the case suffixes are omitted or altered. In the appositive relation, combinations formed by the free juxtaposition of words emphasize the colloquial style, harmony and stress.

Key words: Word, accent, syntactic relation, noun, verb.

Синтаксические отношения в Габалинских диалектах

Диалекты Габалинского района являются одним из диалектологических интересных направлений исследования азербайджанского языка. Хотя

синтаксические отношения в этих диалектах частично отличаются от структуры в литературном языке, они формируются по общим правилам. Основные типы синтаксических отношений – согласие, управление и подход – наблюдаются и в габалинском диалекте. Однако местные лексико-морфологические особенности выражения некоторых членов предложения создают различия в способах реализации этих типов связей. Например, в отношении согласия согласие прилагательного и существительного по роду, падежу, единственному и множественному числу сохраняется, но фонетические особенности могут меняться. Хотя падежные формы, необходимые для глагола, параллельны литературному языку, падежные суффиксы в некоторых случаях сокращаются или изменяются. В отношении подхода на первый план выходят разговорный стиль языка, гармония и ударение в сочетаниях, образованных свободным сопоставлением слов.

Ключевые слова: слово, диалект, синтаксическое отношение, существительное, глагол.

Giriş. Azərbaycan xalq dilinin əsas qatlarından birini fərqli bölgə şivələri təşkil edir. Bu dialektlər içərisində Qəbələ ərazisinə aid danışmaq forması, özünəməxsus dil xüsusiyyətləri ilə seçilir. Həmin şivədə səslənmə, söz ehtiyatı və qrammatik quruluş sahələrində nəzərə çarpan özəlliklərlə yanaşı, cümlə quruluşunda da spesifik cəhətlər mövcuddur. İfadələrin və sözlərin cümlənin tərkibində qarşılıqlı bağlanma mexanizmlərinin araşdırılması isə dialektin daxili dil sisteminin daha dərinədən dərk olunmasına şərait yaradır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qəbul olunmuş sintaktik prinsiplərə uyğun olaraq, Qəbələ bölgəsinin şivələrində də cümlə daxilində söz və söz birləşmələri arasında müxtəlif növ qrammatik əlaqələr formalaşır. Bu əlaqələr əsasən üç istiqamətdə özünü göstərir: sözlərin şəxs və kəmiyyət baxımından bir-birinə uyğunlaşmasını ifadə edən uzlaşma, tabe sözün müəyyən qrammatik hal və ya forma ilə tabeəddici sözə bağlanmasını təmin edən idarə, həmçinin sözlərin heç bir şəkilçi və ya köməkçi vasitə olmadan yanaşı işlənməsi yolu ilə yaranan yanaşma əlaqəsi. Bu üç əlaqə növü Qəbələ şivələrinin sintaktik quruluşunun əsasını təşkil edir və həmin dialektin ümumi dil sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Uzlaşma. Qəbələ bölgəsinin şivələrində uzlaşma əlaqəsi ümumilikdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına əsaslanarsa da, kəmiyyət baxımından müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə mübtədə ilə xəbər arasında say və çoxluq baxımından əlaqənin qurulmasında sabitlik həmişə qorunmur. Belə ki, bəzi hallarda cümlənin mübtədası ilə xəbəri arasında kəmiyyət uyğunluğu müşahidə olunduğu halda, digər situasiyalarda bu uyğunluq pozulur. Nəticədə mübtədə cəm formada işlədiyi halda xəbər tək, yaxud əksinə, mübtədə tək olduğu halda xəbər cəm formada ifadə oluna bilər. Bu cür dəyişkənlik Qəbələ şivələrinin sintaktik xüsusiyyətlərini səciyyəvləndirən əsas əlamətlərdən biri kimi çıxış edir [1, 176].

İnsan anlayışını bildirən sözlərlə ifadə olunmuş mübtədə cəm formada işləndikdə və cümlədə açıq şəkildə iştirak etdikdə, əksər hallarda xəbər kəmiyyətə görə mübtədəyə uyğunlaşmır və tək formada işlənir; məs.: – *Didilər qudalar gə:r* (Zarağan)[7, 16; 8, 76].

Bəzən də bunun əksini görürük, sözlərin insana aid olmasına baxmayaraq, mübtədə tək, xəbər isə cəm olur; məs.:– *Elə adam var ki, tikannı ala var, onnan da töküllər yiməyə* (Qəbələ).

Şəxs əvəzliyinin III şəxs cəmi ilə ifadə olunmuş mübtədə meydana olmadıqda xəbər həmişə cəmdə olur; məs.: – *Kələm bizdərdə əkmillər*(Çarxana).

Mübtədəsi III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş cümlələrdə mübtədə əksər hallarda xəbərlə kəmiyyət baxımından uyğunluq yaratmır və nəticədə xəbər cəm formada ifadə olunur; məs.:–*Uşa: xla:n hamsı çox razı qaldılar* (Daşlıca).

Tərkibi saydan (ikinci komponent) ibarət olan təktərəfli birləşmə cümlədə mübtədə yerində işləndikdə xəbərlə uzlaşmır, xəbər cəm olur; məs.:– *İkisi də getdilər su doldurmağa* (Mıxlıqovaq).

Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunan qaydaya uyğun olaraq, Qəbələ şivələrində də miqdar bildirən saylardan sonra işlənən isimlər, əsasən, cəmlik şəkilçisi qəbul etmir və tək formada ifadə olunur; məs.: *iki at, on beş ev, üç uşax, altı bar-max*[1, 36; 9, 67].

Lakin bəzən bu prinsip pozulur, miqdar sayından sonra gələn isim cəm şəkilçisi qəbul edir; məs.:–*Dörd əyaxları olannar da var*(Qəbələ).

İdarə. Qəbələ şivələrində idarə funksiyasını göstərən sintaktik münasibətlərdə maraqlı və diqqətə cərpən xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan ədəbi dilində bəzi söz və ifadələr qoşmalar vasitəsilə idarə olunarkən, Qəbələ şivələrində bu sözlərin əksəriyyəti artıq feillərlə birbaşa idarə olunur və nəticədə qoşmaların istifadəsinə ehtiyac qalmır [3, 24]. Bu, cümlədə sözlərin bir-birinə bağlanma üsulunu sadələşdirir, lakin eyni zamanda yerli dialektin qrammatik özəlliklərini ortaya qoyur. Digər tərəfdən, feillərlə idarə olunan söz birləşmələri dialektin danışıq tərzini daha canlı və çevik edir, çünki sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr kontekstdən və cümlənin məzmunundan asılı olaraq daha elastik şəkildə formalaşır. Nəticədə, Qəbələ şivələrində idarə əlaqəsinin quruluşu yalnız ədəbi dilin standartlarından fərqlənmir, həm də bölgəyə xas danışıq üslubunun spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir; məs.: *Bira tiki-lənnən elə bırda da yaşı:rux* (Qəbələ); – *Özü da:ni.şdırdığına da:ni.şdıım*(Zarağan);– *Alma ağacı çox olduğuna Almalx diyipdilər* (Qəbələ). Bu cümlələrin birincisində *bəri*, digərlərində isə *görə* qoşmaları düşmüş və *tiki-lənnən, da:ni.şdırdığına, olduğuna* müvafiq feillərlə (*yaşı:rux, da:ni.şdıım, diyipdilər*) idarə olunur. İdarə əlaqəsinin quruluşunda Qəbələ şivələrinə xas digər maraqlı xüsusiyyət də mövcuddur. Belə ki, bəzi feillər ədəbi dil normalarından fərqli olaraq, isimlərin ənənəvi halları ilə kifayətlənmir; əksinə, onlar müəyyən hallardan başqa formalarda da istifadə olunaraq cümlədə funksional rolunu yerinə yetirir. Başqa sözlə, bir isim cümlədə müəyyən hal şə-

kilçisini daşımada da, həmin halın yerini əvəz edərək öz sintaktik və semantik vəzifəsini icra edə bilir [6, 1968; 2 2006]. Bu fenomen Qəbələ şivəsində feillə idarə olunan sözlərin çevikliyi və cümlədə sintaktik elastikliyi göstərir. Belə hallarda, adlıq, yerlik, yönlük və təsirlik hallarının qarşılıqlı əvəzlənməsi nəticəsində sözlərin mənası və cümlə strukturu dəyişmədən ifadə tərzı və vurğu fərqli olur. Nəticədə, bu cür halların mövcudluğu Qəbələ şivələrini yalnız ədəbi dildən fərqləndirmir, həm də bölgəyə xas danışiq xüsusiyyətlərinin və dialektin canlılığının göstəricisi kimi çıxış edir.

1. Yerlik hal yerinə adlıq halın işlənməsi. Belə ki, Qəbələ şivəsində bəzi hallarda cümlədə yer bildirən ismin halı əvəzinə adlıq hal istifadə olunur. Məsələn, cümlədə *Biz iş adamıyux, yaz açılarda çıxıruş öydən, ge:b əkürüx', biçürüx', payız gənə qayıdurux öyümüzə-əşiyimizə*(Aydınqışlaq) tipli ifadələrdə yerlik halın əvəzinə adlıq hal funksional rolunu yerinə yetirir və sintaktik əlaqəni qoruyur.

2. Yerlik halın əvəzinə təsirlik halın işlənməsi. Qəbələ şivələrində bəzi hallarda cümlədə yerlik halın əvəzinə təsirlik hal istifadə olunur. Bu xüsusiyyət xüsusilə zaman və fəaliyyət bildirilərkən ortaya çıxır. Məsələn, *Biz yazı-yayı işliyəürüx', qışı oturup yiyirüx'* (Qəbələ) tipli ifadələrdə və ya *Bizimki əkinçilikdi, yazı ge:rüx', bir də payız olanda qayıdıp gə:rüx'* (Tikanlı) cümlələrində yönlük hal əvəzinə təsirlik hal funksional rolunu yerinə yetirir. Beləliklə, şivədəki feillərlə idarə olunan halların istifadəsi daha çevik və kontekstdən asılı olur, cümlələrin məzmunu dəyişmədən yalnız ifadə tərzı fərqlənir.

3. Çıxışlıq halın yerinə yönlük halın işlənməsi. Qəbələ şivələrində bəzi hallarda çıxışlıq halın funksiyasını yönlük hal əvəz edir. Bu xüsusiyyət, hərəkətin istiqamətini və məqsədini ifadə edən cümlələrdə nəzərə çarpır. Məsələn, *Mən ge:rəm, uşağa muğayat ol, ağlamasın* (Zarağan) cümləsində çıxışlıq hal yerinə yönlük hal istifadə olunmuşdur. Belə struktur dialektin sintaktik elastikliyi göstərir və sözlərin cümlədəki funksiyasını dəyişmədən ifadə tərzını fərqli edir.

4. Yerlik halın çıxışlıq hal ilə əvəzlənməsi. Qəbələ şivələrində bəzi hallarda yer bildirən halın yerinə çıxışlıq hal işlənir. Bu, xüsusilə kömək və hərəkət mənasını ifadə edən cümlələrdə müşahidə olunur. Məsələn, *U:n bizə heş bi köməkliyi yoxdu; əvvəldən də iləmirdi, hindi də iləmir* (Qəbələ) cümləsində yerlik hal əvəzinə çıxışlıq hal funksional rolunu yerinə yetirir və cümlənin mənasını qoruyur. Bu xüsusiyyət dialektin sintaktik çevikliyi və yerli danışiq tərzının ifadə imkanlarını nümayiş etdirir.

5. Təsirlik halın yönlük hal ilə əvəz olunması. Qəbələ şivələrində bəzi hallarda təsirlik hal yönlük halın funksiyasını yerinə yetirir. Bu xüsusiyyət, hərəkətin istiqamətini və niyyətini ifadə edən cümlələrdə nəzərə çarpır. Məsələn, *Döymə qapıma barmağnan, döyəllər qapua toxmağnan* (Topbağ) cümləsində yönlük hal yerinə təsirlik hal işlənmişdir. Belə istifadələr dialektin sintaktik çevikliyi göstərir və sözlər arasındakı əlaqələrin məzmununu dəyişmədən cümlənin ifadə tərzını zənginləşdirir. Qəbələ şivələrində *söymək* feili bəzən təsirlik hal əvəzinə yönlük halı tələb edir; məs.: - *Uşağa söymə* (Hacallı); - *Sə: söyür* (Qəbələ).

Yanaşma. Qəbələ bölgəsinin şivələrində yanaşma yolu ilə yaranan sintaktik əlaqələrdə ciddi və sabit fərqlər nəzərə çarpmır. Bu baxımdan həmin şivələr müasir Azərbaycan ədəbi dilinin əsas sintaktik normaları ilə böyük ölçüdə uyğunluq təşkil edir. Adətən, cümlə daxilində tabe vəziyyətdə olan söz, yəni təyin, müəyyənləşdirdiyi sözün — təyin olunanın — ardınca işlənir və bu, yanaşma əlaqəsinin ən çox rast gəlinən formasıdır [4, 97; 5, 34]. Bununla belə, danışmaq prosesində və canlı şivə materiallarında bəzən söz sırasının dəyişməsi hallarına da təsadüf olunur. Belə situasiyalarda təyin funksiyasında çıxış edən söz təyin olunandan əvvəl işlədilir və bu, cümlənin məna yükünü dəyişdirmədən yalnız ifadə tərzinə üslubi çalar əlavə edir. Qəbələ şivələrində bu cür inversiya halları xüsusilə emosional və ya vurğulu nitq şəraitində müşahidə edilir. məs.: –*Uşax yazıx nağa:rsın, gündüz işdi:r, axşam oxuyur,vaxdı olmur* (Zarağan); – *Əli doxdur işdəmir büyyün*(Qəbələ).

Nəticə. Qəbələ şivələrindəki cümlə quruluşu və sintaktik əlaqələr, ümumilikdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsas qrammatik prinsipləri ilə üst-üstə düşsə də, bu bölgəyə xas fonetik səciyyə, söz ehtiyatı və morfoloji formalarla daha da zənginləşir. Mübtəda və xəbər arasında kəmiyyət uyğunluğu, feillərlə idarə, tabe söz və tabeəddi sözün sırası kimi sintaktik əlaqələrdə bəzən fərqli strukturlar və ifadə vasitələri meydana çıxır. Bu spesifik xüsusiyyətlər Qəbələ şivəsinin dialektoloji cəhətdən özünəməxsusluğunu göstərir və onun danışmaq dili üzərindəki unikal təsirini vurğulayır. Nəticədə, Qəbələ şivəsinin cümlə quruluşu yalnız ədəbi dil normalarının təkrarı deyil, həm də dialektin fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirən zəngin və mürəkkəb sistem kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, bu şivənin sintaktik strukturlarının araşdırılması Azərbaycan dilinin dialektoloji xəzinəsinə dəyərli elmi töhfə hesab olunur və bölgənin dil ənənələrinin qorunması və öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələri , Bakı : Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1967, 282 səh.
2. Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri, Bakı:” Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2006, 204 səh.
3. Bayramov İ. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı: ADPU, 2015, 93 səh.
4. Bayramov İ. Azərbaycan dialektologiyası, Ankara: İKSAD, 2022, 451 səh.
5. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri, Bakı: Elm, 2003, 580 səh.
6. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti , Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968 , 275 səh.
7. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çəmbərək və Karvansaray şivələri. Bakı, “Nurlan”, 2004, 362 səh.
8. Rüstəmov R. Quba dialekti, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 283səh.
9. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı: Maarif, 1968, 421 səh.

Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İbrahim Bayramov